

Gandia en temps de Jaume II: de Vila Reial a senyoriu

Jaume Castillo Sainz

Després d'un any tan carregat de celebracions al voltant de la figura de Sant Francesc de Borja i del ducat Borja de Gandia, després del cúmul d'actes i dels extraordinaris focs d'artifici que els han acompanyat, no ens vindria malament tornar a la normalitat per tal d'ajustar la mirada a la importància real dels fets. D'ací a un any, el 2012, farà 600 anys de la mort del primer duc de Gandia —el primer de veritat, no el primer dels Borja—, Alfons d'Aragó, més conegut com Alfons el Vell, fill de Pere de Ribagorça i nét del rei Jaume II, que va heretar el senyoriu de Gandia atorgat pel seu avi a son pare el 1323. Caldria que algú se'n recordara, ja que sembla que l'interès per la història i els seus personatges més destacats necessita celebracions o aniversaris.

Cal recordar que mai no hi hauria hagut ducat Borja sense ducat reial. Roderic de Borja, que fou el segon papa d'aquesta família amb el nom d'Alexandre VI, mai no hauria adquirit aquestes terres per a la seua família (1485) si gairebé un segle enrere no haguera estat atorgat a Alfons el Vell el títol ducal (1399), i això no hauria passat mai si Pere de Ribagorça, pare d'Alfons el Vell i fill de Jaume II, aleshores al tron de la Corona d'Aragó, no haguera rebut el

1323 del seu pare les terres del castell de Bairén com a senyoriu. El ducat no començà amb els Borja, tot i que alguns historiadors insisteixen a anomenar els ducs Borja com si foren monarques, amb un numeral que menysprea clarament els orígens i la primera història del ducat.

Dit això, cal tornar al principi. L'origen de Gandia com a cap d'un estat senyorial important al Regne de València cal cercar-lo en el regnat de Jaume II, en el primer terç del segle XIV. I és que des de la conquesta cristiana del territori musulmà de Sarq Al-Andalus per Jaume I, la primera meitat del segle XIII, a les terres valencianes es va produir un procés de senyorialització. Allò que en un principi havia estat pensat com un espai en què el rei exerciria el poder de manera directa, amb un predomini del reialenc, enfront de la major presència de la noblesa a Catalunya i Aragó, no va poder resistir les urgències de la corona. Les necessitats econòmiques i les dificultats polítiques dels successius monarques (Jaume I, Pere II, Alfons III i, especialment, Jaume II) i la voluntat d'aquests de fornir adequadament els fills fadristerms forçaren l'eixida de viles i terres del patrimoni reial que passaren a mans d'altres membres de la família reial, de la noblesa o de l'Església. N'hi ha molts exemples. N'esmentaré només uns pocs pertanyents al regnat de Jaume II i a les terres valencianes: Alfàndec (1298), Moixent (1298), Alberic i Barx (1300), Xeresa (1309), Castalla i Penàguila (1311), Montesa (1319), Bairén-Gandia i Dénia (1323). I la mateixa política s'estén a altres indrets de la Corona d'Aragó.

Gandia havia estat cridada a ser una d'aquelles viles de reialenc situades al sud del regne, que serviren per a estructurar el nou regne creat per Jaume I, com Xàtiva, Alzira, Albaida, Cocentaina, Dénia, Alcoi, Xixona, Elda, Oriola o Elx, per posar-ne uns pocs exemples. Tot i que era una vila de nova creació, era el centre d'una comarca rica i activa, amb una agricultura basada en un complex sistema de regadiu heretat dels musulmans, on hi havia moltíssims llocs de poblament en l'època islàmica i on la població preexistent no havia estat desplaçada d'una manera massiva. Com ja ha estat estudiat, l'estructura del poblament canvià després de la conquesta cristiana. Els musulmans vivien a la nostra comarca esmicolats en xicotetes alqueries al costat de l'horta

irrigada, estructurades al voltant de castells que servien de lloc de vigilància i refugi. El cas de la Safor és paradigmàtic: hi trobem set castells (Alfàndec, Bairén, Palma, Borró, Vilella, Rebollet i Vilallonga) i una sèrie gairebé interminable de xicotets llocs de població, bastants més que en l'actualitat, tot i que cap d'ells no podia considerar-se realment una ciutat, ni tan sols un poble important.

Gandia havia de ser el centre de la repoblació i de la reorganització del territori per tal d'integrar-lo de manera efectiva a la Corona, i amb aquest objectiu, els successius reis legislaren i prengueren decisions que havien de donar a la nova vila les eines per convertir-se en una de les pioneres de la construcció cristiana del regne, especialment en la zona més conflictiva: la frontera sud. Roc Chabàs estudià els registres de la Cancelleria Reial per tal de cercar notícies sobre la història de Gandia després de la conquesta i va comprovar com els successius monarques atorgaren privilegis que miraven de normalitzar el funcionament de la vila i garantir-ne l'èxit com a centre de poblament.¹ En aquest llarg procés, Jaume II tingué un protagonisme extraordinari. Chabàs fa una interpretació singular d'aquest interès que el monarca es prengué per millorar la vila de Gandia, mitjançant una sèrie de gràcies entre les quals destacava la de poder organitzar una fira durant 15 dies a partir del dia de Sant Miquel, atorgada el 1311.² Segons Chabàs, les concessions fetes a la vila de Gandia eren la preparació del que vindria i estava ja en el pensament de Jaume II: atorgar al seu fill Pere el senyoriu de Bairén. L'erudit partia de la idea que només un senyoriu ben guarnit i amb les condicions adients podia convertir-se en patrimoni personal d'un fill de rei. Pere de Ribagorça no era el primogènit, mai no seria rei de la Corona d'Aragó, però havia de ser un dels nobles més importants i reputats de la Corona, amb unes rendes abundants

-
1. Roc CHABÀS, *El Archivo*, any 1, núm. 39, 27 de gener de 1887, pàgs. 305 i ss.; núm. 40, 3 de febrer de 1887, pàgs. 313 i ss.; núm. 44, 3 de març de 1887, pàgs. 345 i ss.; núm. 45, 10 de març de 1887, pàgs. 353 i ss.; núm. 46, 17 de març de 1887, pàgs. 361 i ss.
 2. ACA, Cancelleria, Registre 207, ff. 198rv. Més endavant, aclariré la rectificació de la data acceptada fins ara, 1310.

que garantiren el ritme de vida d'un membre principal de la família reial i una cort amb una lluentor gairebé igual que la del rei. És per això que Pere de Ribagorça rebé diversos senyories arreu de la Corona d'Aragó, entre ells el de Bairén, amb la nova i puixant ciutat de Gandia.

Mai no podrem saber el que pensava Jaume II, ni si les seues decisions estaven relacionades amb els plans de futur per al seu fill, o si bé formaven part d'una acció de govern adreçada a guarnir i enfortir viles de frontera que serien cabdals en la consolidació del sud del país o, si, fins i tot, ambdues idees hi eren presents alhora. Més encara en un temps en el qual els enfrontaments amb Castella pel control del sud del país eren tan recents i el perill de l'atac dels musulmans de Granada era encara ben real. El cas és que Gandia i la comarca —els territoris del castell de Bairén— foren objecte d'atenció preferent per part de Jaume II a la darrerria del segle XIII i, sobretot, al començament del segle XIV. Aquest interès el podem estructurar en cinc eixos, tot i que tenen una clara unitat: el castell de Bairén, el projecte de sanejament i repartiment de les terres de la marjal, la fortificació de la vila de Gandia, l'impuls econòmic (fira, comunicacions), i finalment, la senyorialització.

El castell de Bairén

Tot i que no és senzill interpretar el significat real dels documents que tenim per a conèixer la política de Jaume II pel que fa a la nostra comarca, tot sembla indicar que una de les primeres preocupacions del monarca fou la seguretat. A la darrerria del segle XIII, Jaume II nomenà successius alcaids del castell de Bairén: el 1292 ho era Artald d'Orta, que rebia una remuneració de 1.500 sous, pagats amb les rendes de la vila de Gandia;³ el 1295, va ser nomenat Pere de Sarrià;⁴ el 1298, Pere de Marsília⁵ i el 1300, Bernat de Libià.⁶ Bairén

3. ACA, Cancelleria, Registre 193, f. 155v.

4. ACA, Cancelleria, Registre 194, f. 160r.

5. ACA, Cancelleria, Registre 196, ff. 180v-181r.

6. DEL ESTAL, «Itinerario...», pàg. 201.

era aleshores només un enclavament defensiu. D'ençà de la conquesta, probablement el castell havia restat gairebé abandonat i, a tot estirar, hi devia haver una esquifida guarnició per tal de fer tasques de guaita. Després de la revolta dels musulmans valencians a la darrerria del segle XIII i amb la guerra de Castella, tancada amb la Sentència Arbitral de Torrellas (1304) i el Tractat d'Elx (1305) i, sobretot, amb els atacs procedents de Granada, com les *ràzzies* produïdes per tota la costa des d'Alacant fins a Gandia mateix el 1304 i el 1308, calia refermar la seguretat de les viles i els pobladors del sud del país. Amb aquesta intenció, Jaume II posà tota l'energia a aconseguir llocs de població cristiana més segurs al sud del regne, encara que cal dir que ja els seus predecessors Pere II i Alfons III havien iniciat aquesta política. Això significava la concentració del poblament i la seua instal·lació —moltes vegades forçosa— en els emplaçaments més resguardats, els castells. Josep Torró explica molt bé aquest procés, com fou de difícil dur-lo a terme i com acabà en una important fallida del monarca, almenys en alguns casos, perquè la perspectiva i l'interès de la corona no coincidien amb els dels repobladors cristians que havien de dur-lo a terme.

El cas de Bairén és semblant al de Dènia o al de Calp, per posar-ne només dos exemples. El rei ordenà que la població instal·lara els habitatges dins del recinte fortificat preexistent: a Dènia, dins del castell; a Calp, al voltant del Penyal d'Ifac, on s'havien construït estructures defensives; i a Gandia, dins l'albacar del castell musulmà de Bairén, tot i que la vila ja existia i era una ciutat puixant. Per què aquesta política reial? En primer lloc, com hem indicat, calia refermar-ne la seguretat. El sud del regne era encara un territori convuls i n'era la frontera i la part més vulnerable: concentrar els pobladors als castells i llocs fortificats suposava facilitar-ne la defensa i controlar molt millor el territori. Però hi havia també una justificació pràctica i econòmica molt important: era molt més ràpid i molt menys damnós per a les rendes reials construir viles noves al si dels amples albacars o recintes secundaris dels vells castells musulmans, tot i la seua complicada topografia, que fer concessions a les viles de la plana d'exempcions d'impostos per tal que les fortificaren de bell nou o eixamplaren les seues necessàries defenses. Perquè

aquesta era la manera en què les viles reials duïen a terme l'escomesa de construir les muralles: obtenir del rei —propietari de tots els espais de reialenc i, per tant, responsable de la seua seguretat— diners per pagar les obres, normalment d'una manera indirecta, mitjançant el traspàs del dret de cobrament de determinats impostos.

Jaume II volia fer servir la xarxa de fortaleses preexistents per tal de garantir la seguretat de les possessions i la tranquil·litat dels súbdits, però aquests preferien els llocs habitats de les planes, al costat dels rius o de la mar, molt més propers als conreus, sovint guarnits amb bones estructures de regadiu i d'accés molt més senzill. Només cal pensar en les diferències entre Bairén i Gandia en tots aquests aspectes. En el cas Bairén, calia afegir un altre problema: la proximitat del castell a les extenses terres de la marjal, que eren aleshores un lloc perillós i insalubre, molt feblement humanitzat, tot i les iniciatives reials de la segona meitat del segle XIII. Jaume II també féu front a aquest problema.

Doncs bé, en aquest marc cal situar les mesures preses per Jaume II en relació amb el castell de Bairén. El 10 de febrer de 1305, el rei signà un document pel qual ordenava a Bernat de Libià, batle general del Regne de València, que repartira «patis» dins del castell de Bairén amb l'objectiu que els repobladors hi construïren els habitatges i hi visqueren, i per tal de motivar els nous pobladors havia de fer-los donació de terres de reialenc.⁷ A aquesta iniciativa havien de dedicar-se tres mil sous propis i dos mil aportats per la vila de Gandia. La justificació era tan senzilla com que era millor que el castell de Bairén i l'albacar estigueren construïts i poblats que no derruïts o deshabitats, com podem deduir que estaven o estarien en no massa temps. Els habitants de la vila de Gandia donaven suport a la iniciativa reial, però lògicament esperaven que repobladors d'altres indrets la dugueren endavant. Preferien un castell poblat i sòlid, i esperaven que aquesta repoblació fóra clau per al

7. ACA, Cancelleria, Registre 235, f. 187r.

sanejament de la marjal —situada al costat mateix del castell—, projecte que interessava molt la vila i el rei, com veurem a continuació.

Que no es faça cap altra menció a aquest nou lloc de població cristiana i que al llarg dels temps medievals no hi aparega com a tal confirma el fracàs de la mesura repobladora. De fet, en les fonts documentals dels segles XIV i XV el castell apareix com un espai cada vegada més deteriorat i pràcticament abandonat. No hi ha tampoc insistència per part de la corona en posteriors documents perquè es duguera endavant aquesta reconstrucció de Bairén, la qual cosa palesa que de vegades al rei i als seus administradors no els quedava més opció que acceptar que els repobladors tenien finalment l'última paraula quan es tractava d'habitar un lloc. Era una iniciativa extemporània, que probablement oblidava que el paper vertebrador dels castells havia estat definitivament assumit per les noves viles del regne.

El sanejament i repartiment de la marjal

Treballs com el de Torró i o el d'Aparisi palesen que els reis d'Aragó miraren de transformar la marjal de Gandia en un espai habitable i aprofitable econòmicament des del mateix moment de la conquesta. Però potser les primeres temptatives no tingueren l'èxit esperat. Jaume II va fer sens dubte la política més determinada en aquest vessant i, pel que sabem, potser en part reeixí. El 1314, Jaume II féu una donació de terres de la marjal de Bairén a Roderic de Corella en atenció als seus serveis, concretament li va atorgar 10 jovades.⁸ En principi sembla un fet aïllat, però és el precedent de l'extraordinari fervor repartidor que tingué la corona l'any 1318. En març d'aquest any, tot just dos mesos després de la seua visita personal a la vila, el rei ordenà, mitjançant un privilegi,⁹ que la marjal fóra sanejada —potser dessecada— i disposada per al conreu, per a la qual cosa atorgava tres mil sous de les rendes de Gandia; que

8. ACA, Cancelleria, Registre 211, f. 175r.

9. ACA, Cancelleria, Registre 215, ff. 246v.-247r.

es repartiren parcel·les de la marjal, de dos jovades als habitants de la vila i de tres per aquells que vingueren de fora; que Sanç Eiximenis dugués endavant el repartiment dels lots de terra i que, ambdós homes delegats per la vila de Gandia vigilaren el procés i garantiren que els concessionaris ocupaven les terres obtingudes i que contribuïen a les obres i manteniment «dels escorredors» que es farien entre les heretats, i també a la construcció d'una «séquia mestra». Estem davant d'un programa complet de colonització d'aquell espai almenys parcialment verge, insalubre i perillós. Uns mesos després, el juny de 1318, Jaume II confirmà el nomenament de Sanç Eiximenis i n'estengué les competències a les marjals de Piles i Daimús.¹⁰

Josep Torró ha fet una molt bona anàlisi d'aquest document i n'ha comparat el contingut amb el territori de la marjal i amb la configuració, pel que fa a sèquies i parcel·lari. Tot en el seu raonament funciona perfectament si, com ell suposa, els lots de terra de 2 i 3 jovades efectivament es repartiren. Però, realment es repartiren? Torró calculava que aproximadament unes 150 hectàrees, equivalents aproximadament a 50 jovades, haurien estat atorgades. Però els registres de cancelleria palesen quelcom ben diferent. No hem trobat constància documental de les donacions menors que havien de fer-se als habitants de Gandia, però sí d'una llarga sèrie de grans donacions —almenys trenta-tres—, no només dos com apuntava Torró, fetes pel rei entre el febrer i el maig de 1318, la major part a persones procedents d'altres indrets. És possible que les donacions als gandians es feren i no deixaren empremta als registres, perquè s'havia nomenat un repartidor per fer-les, però aquest conjunt de donacions sí que està documentat, i és molt més ampli territorialment (més de 700 hectàrees, 239 jovades). Corresponen a donacions fetes en altres indrets de la marjal, al marge de l'espai central reservat per als habitants de la vila? Caldrà investigar-ho. Heus ací la relació de les donacions:

10. ACA, Cancelleria, Registre 216, f. 21v.

DATA	ADJUDICATARI	QUANTITAT DE TERRA	REFERÈNCIA DOCUMENTAL
26/02/1318	Bernat..., habitant de Gandia	10 jovades	ACA, r. 215, f. 235v.
28/02/1318	Vidal de Vilanova, conseller del rei	20 jovades	ACA, r. 215, f. 272r.
01/03/1318	Jaume Castellà, cavaller de Gandia	12 jovades	ACA, r. 215, f. 237r.
08/03/1318	? de Vilarasa, doctor en lleis	10 jovades	ACA, r. 215, f. 264v.
09/03/1318	Bartomeu de Benages, notari de València	6 jovades	ACA, r. 215, f. 251v.-252r.
09/03/1318	Guillem de Pertusa, porter del rei	6 jovades	ACA, r. 215, f. 291v.-292r.
14/03/1318	Paulo de Cursanino ¹	6 jovades	ACA, r. 215, f. 263r.
15/03/1318	Bernat Suau i el seu fill Berenguer, ciutadans de València	5 jovades cadascú (10 jovades)	ACA, r. 215, f. 259r.
16/03/1318	Bernat Torró, fill de Bernat Torró	8 jovades	ACA, r. 215, f. 266rv.
16/03/1318	Francesc de Faro, veí de Gandia (confirmació de donació anterior)	4 jovades	ACA, r. 215, f. 266r.
18/03/1318	Berenguer Part, ciutadà de València	5 jovades	ACA, r. 215, f. 274r.
20/03/1318	Bernat d'Ayaça, veí de València	6 jovades	ACA, r. 215, f. 267rv.
20/03/1318	Ramon Ascó, veí de València	4 jovades	ACA, r. 215, f. 269r.
20/03/1318	Jaume de Mesquita, veí d'Alzira	4 jovades	ACA, r. 215, f. 269r.
5/04/1318	Ferrer Sesquintanes, de la casa del rei	6 jovades	ACA, r. 215, f. 278v.
8/04/1318	Guerau de Franquea, ciutadà de València	12 jovades	ACA, r. 215, f. 279v.
8/04/1318	Joan Garcés, barber de la casa del rei	6 jovades	ACA, r. 215, f. 281v.
8/04/1318	Pere Martí, barber i porter de casa del rei	6 jovades	ACA, r. 215, f. 282r.
26/04/1318	Joan Ameli, mestre en medicina, físic del rei	12 jovades	ACA, r. 215, f. 288r.
2/05/1318	Berenguer Anglès, escrivà del rei	6 jovades	ACA, r. 215, f. 290v.
2/05/1318	Pere Bonaguas, mercader de València	3 jovades	ACA, r. 215, f. 291v.
2/05/1318	Bernat Mateu, ciutadà de València	6 jovades	ACA, r. 215, f. 292v.

12/05/1318	Lope de Sos, porter del rei	6 jovades	ACA, r. 215, f. 299r.
15/05/1318	Arnau Cortit, fill del porter del rei Arnau Cortit	6 jovades (al marjal de Bairén o als de Piles o Daimús)	ACA, r. 216, f. 13v-14r.
15/05/1318	Pere de Clariana, veí d'Alzira	6 jovades	ACA, r. 216, f. 13v.
15/05/1318	Ferrer Moragues, cirurgià del rei	8 jovades	ACA, r. 216, f. 28rv.
17/05/1318	Vidal de Favara, veí de Gandia	6 jovades	ACA, r. 216, f. 14v-15r.
20/05/1318	Andreu Oriol, falconer del rei	6 jovades	ACA, r. 216, f. 17v-18r.
20/05/1318	Guillem Martínez, del lloc de S...	3 jovades ²	ACA, r. 216, f. 22r.
22/05/1318	Arnau Alòs, veí de València	6 jovades	ACA, r. 216, f. 18r.
22/05/1318	Nicolás Matoses, ciutadà de València	6 jovades	ACA, r. 216, f. 23r.
23/05/1318	Sanç Eiximenis, veí de Gandia	6 jovades	ACA, r. 216, f. 22v.
?	Ferrer Descortell, batle general del regne	12 jovades	Josep Torró ³

1. El mateix personatge havia rebut un dia abans de Jaume II llicència per a construir un forn a Xeraco i uns banys a Cullera com a premi als bons serveis fets a la Corona; ACA, Registre 215, f. 260v. i 263v-264r.
2. Aquesta podria ser una de les donacions de 3 jovades per a repobladors procedents d'altres llocs.
3. En el seu article «Tierras ganadas...» fa esment d'aquesta donació i de la feta al cavaller Jaume Castellà, encara que no hi ha referència documental ni data concreta.

Impressiona, vista en conjunt, aquesta relació de donacions fetes en tot just tres mesos, indubtablement relacionada amb la decisió reial de netejar i posar en conreu la marjal. Aquestes trenta-tres donacions probablement no foren les úniques perquè el buidatge de les fonts no ha estat sistemàtic. Per altra banda, la quantitat de terra repartida és realment extraordinària (239 jovades, amb una mitjana de més de 7 jovades); en tres mesos es feren donacions per valor de més de la meitat de l'extensió actual de la marjal, al voltant de 717 hectàrees, si prenem per correcta la relació d'1 jovada amb 3 hectàrees. A més a més, és rellevant el conjunt humà dels concessionaris de les donacions:

només cinc veïns de Gandia, almenys onze membres molt variats del servei o de la cort reial (batle, conseller, escrivà, falconer, metge, barber, cirurgià, porter...); la resta dels identificats són deu ciutadans de València, alguns identificats per l'ocupació (notari, mercader) i dos veïns d'Alzira; en quatre dels casos només en coneixem el nom.

No és fàcil fer una interpretació d'aquest furor generós del monarca, però el que és evident és que no estem davant de camperols artigadors que ocuparien la terra i la posarien en conreu del dia a la nit. Estem davant de donacions gracioses, premis per serveis donats a personatges d'un cert estrat social o propers al monarca, donacions substancioses quant a la dotació. Molt superiors a les atorgades als gandians segons el document comentat adés. Aprofità Jaume II la necessitat de gratificar els fidels per a repartir unes terres que estava interessat a sanejar i donar vida, i que, en aquell moment, encara no tenien massa valor? Era una manera de saldar deutes amb terres que no eren massa atractives i que d'altra manera haurien quedat deshabitades? És ben cert que la primera decisió fou fer una inversió per a donar valor a les heretats que pensava regalar, però, era aquesta despesa suficient per a sanejar i posar en conreu la quantitat de terres repartides? Es dugueren a efecte finalment les donacions? El concessionaris les cediren a agricultors locals per mitjà d'arrendaments o altres instruments per tal de fer-les rendibles? Deixem aquestes dades a l'abast d'altres historiadors que segurament podran aportar explicacions més acurades.

Les donacions reials eren la clau de volta de la repoblació i en aquells espais menys atractius per als repobladors, l'empenta reial era essencial per tal de donar-los vida i traure'n profit. El castell de Bairén i la marjal estigueren al bell mig de les primeres decisions del monarca sobre la nostra comarca, perquè el temps de Jaume II era encara un temps d'incertesa en les terres del sud, que eren una frontera insegura i un espai en bona mesura erm d'un regne molt jove. I els reis sabien bé que com major fóra la repoblació efectiva del territori —fins i tot de les terres marjalenques—, major en seria la seguretat

i més profitós resultaria amb el pas del temps per a les arque reials, tot i les sucoses concessions que havien de fer-se.

La fortificació de la vila de Gandia

Tot i les iniciatives reials de poblar el castell de Bairén, com la del 1304, els repobladors cristians de l'àrea de Gandia havien decidit que l'espai adient per a instal·lar-se era la plana i no el tossal on estava el castell. Això tenia grans avantatges, però també els feia molt més vulnerables enfront de les temudes *ràzzies* granadines o enfront de qualsevol situació de conflicte. Assumit el fracàs i assolit pel rei i els seus oficials que tota la població romandria a la vila de Gandia, calia que aquesta fóra suficientment segura, i això n'implicava la fortificació.

Des del mateix moment de la conquesta de la comarca i de la fundació de la vila de Gandia, es construïren certes estructures defensives, tot i que és molt difícil conèixer-ne amb certesa el caràcter, l'extensió, la solidesa i la complexitat. Com palesa Aparisi, Jaume I ja havia destinat certes quantitats de diners a construir-la a mitjan segle XIII. Però allò ben cert és que la insegura situació en la qual es trobava el sud del regne al principi del segle XIV obligà el monarca a prendre mesures per a millorar la defensa d'una de les viles reials, un dels fonaments de la construcció del nou regne.

A la darrereria del 1305, gairebé dos anys després de la fallida iniciativa de poblar Bairén, i de les *ràzzies* granadines del 1304, Jaume II concedí franquícia en el pagament de certs impostos a la vila de Gandia, per un període de cinc anys, a canvi del compromís ferm per part de la vila de realitzar despeses per valor de sis mil sous anuals en la seua fortificació, que calia emmurallar totalment. El març de 1307, Jaume II rebaixà la quantitat que havia d'invertir la vila en les obres de les defenses a quatre mil sous,¹¹ la qual cosa potser palesa que l'exempció fiscal donada pel monarca no era suficient per assolir

11. Roc CHABÀS, *El Archivo*, any 1, 10 de març de 1887, núm. 45, pàg. 353-354.

el nivell de despesa acordada inicialment, que hagué d'ajustar-se a la realitat econòmica de la vila. L'any 1311, quan s'havia acomplit el termini de la concessió, i coincidint amb els privilegis sobre la fira i sobre la construcció del pont, el rei la renovà amb les mateixes condicions —despesa anual de quatre mil sous— i per un termini de tres anys.¹² Prèviament, el juny de 1308, s'havia fet un privilegi complementari pel qual el rei renunciava al monedatge de l'any següent a canvi que mil sous més foren invertits per la vila en les seues defenses.¹³ Uns anys més tard, el 1317, el rei donà continuïtat a l'obra i va atorgar dos mil sous dels seus drets sobre la vila per tal de prosseguir-les, i el 1319 es va renovar aquest privilegi.¹⁴ Segons Aparisi, encara hi havia privilegis d'aquest tenor els anys 1320 i 1321. L'obra que es duia endavant ultrapassava d'una manera clara el pressupost i el termini prevists inicialment. La qüestió és que l'empenta més forta a l'emmurallament de la vila de Gandia de la qual tenim constància documental és aquesta, entre el 1305 i el 1321. L'explicació que intueix Aparisi, que aquesta obra correspongué amb un eixamplament de la vila cap al nord, en què addueix que el primer mur de la vila devia estar a l'alçada de l'església i no de l'actual avinguda d'Alacant, és plausible i permetria entendre millor el procés de formació de les defenses de la vila: un petit cercle de muralles construït a pocs anys de la fundació de la vila; una primera ampliació amb l'empenta de Jaume II coincidint amb els privilegis que donaven pes específic a la vila des del punt de vista econòmic (fira i pont); i les posteriors ja conegudes a la darrereria del temps medievals i amb els Borja.

Molts anys d'inversions i d'obres, almenys quinze al llarg del regnat de Jaume II, dibuixaren la nova fesomia de la vila, una vila encerclada per un fossat i un alt i gruixut mur amb una sèrie de torres quadrangulars adornades amb merlets, i obert a l'exterior només per tres o quatre portes que servien per al control del pas i per al cobrament d'impostos de la vila i que restaven

12. ACA, Cancelleria, Registre 207, ff. 200v-201r i 210r.

13. ACA, Cancelleria, Registre 205, f 174v.

14. ACA, Cancelleria, Registre 217, f 162v.

tancades a pany i clau per les nits per donar seguretat als bons ciutadans. Un lloc resguardat on un grapat de famílies cristianes, cada vegada més, conviuen; un lloc a més a més que els mantenia a certa distància, com un cinturó de seguretat o una marca defensiva, enfront del munt d'alqueries amb poblament musulmà, sospitós de donar suport als granadins en les seues *ràzzies* i de conspirar contra els cristians. Un espai emmurallat que anys després seria massa estret i hagué d'eixamplar-se o reparar-se, en els temps d'Alfons el Vell i amb els primers Borja, i que es fixà definitivament en el segle XVI; una estructura que va llanguir d'inutilitat en els temps moderns i contemporanis, fins que l'empenta del creixement industrial i poblacional de la darrerria del segle XIX va acabar definitivament amb la seua presència. Una construcció cabdal en la història de la vila.

La consolidació econòmica de Gandia

Abandonada la idea d'ubicar repobladors a l'albacar de Bairén i establides les bases per a consolidar i enfortir les defenses de la vila de Gandia, Jaume II prengué algunes mesures amb la finalitat de consolidar econòmicament la vila.

En aquest mateix número de la *Revista de la Safor*, podreu trobar la publicació del document de concessió a la vila de Gandia del privilegi d'organitzar una fira anual, de quinze dies de duració a partir de la festa de Sant Miquel,¹⁵ amb la traducció al valencià de l'original llatí i una explicació del document i del que aquest privilegi significà per a la vila. La idea essencial és que una fira suposava un impuls econòmic i social molt important per a qualsevol ciutat, perquè la convertí en centre comercial comarcal, o fins i tot regional, i això implicà un creixement de la vila des de totes les perspectives. Penseu que la fira més propera era la de Xàtiva i que, per tant, l'àmbit d'influència de la nova fira fou molt notable. Aquesta creava noves fonts d'ingressos per al municipi

15. ACA, Cancelleria, Registre 207, ff. 198rv.

—impostos derivats de l'activitat comercial—, que podrien revertir en una millora de les infraestructures i de les condicions de vida dels habitants; incrementava les possibilitats de negoci per als mercaders, artesans i fins i tot els camperols locals, i millorava l'accés a una gran varietat de productes. La concessió fou feta el 19 de febrer de 1311, i dos dies després fou parcialment rectificada amb una nova provisió reial que feia les exempcions impositives i les salvaguardes judicials per a aquells que vingueren a comerciar a la vila encara molt més amples,¹⁶ la qual cosa suposava un atractiu afegit per a la fira.

Ara bé, aquest important privilegi no era una donació aïllada. Un dia abans, el 18 de febrer de 1311, Jaume II havia atorgat a la vila de Gandia un altre privilegi menys conegut, o que ha tingut menys ressò mediàtic, però potser tan important o més que l'esmentat adés: el de la construcció d'un pont sobre el riu d'Alcoi.¹⁷ Una altra clau de volta per al desenvolupament eren les comunicacions. Tindre una vila segura era molt important, aconseguir el privilegi d'organitzar una fira ho era molt més, almenys des del punt de vista econòmic, però complementar tot això amb la millora de l'accessibilitat a la vila des del sud, amb un pas segur i sòlid sobre el riu d'Alcoi representava una amplificació de les repercussions de les altres mesures i, per tant, permet parlar d'un veritable programa d'actuació i no de decisions puntuals. No sabem com s'accedia a la vila de Gandia des del sud abans de la construcció del pont vell, que des de la porta sud de la muralla connectava amb les alqueries i els pobles de la vora dreta del riu. Potser hi havia un gual o alguna mena de construcció menys sòlida que fera possible el pas. Cal dir que en l'estiatge moltes vegades el riu portava poca aigua o fins i tot estava totalment sec. En el meu treball sobre el regadiu, restava clar que moltes vegades no hi havia ni gota d'aigua més enllà de l'assut d'En Carròs. Però en altres èpoques de l'any, el riu no devia ser fàcil de travessar. La construcció d'un pont consistent era una

16. ACA, Cancelleria, Registre 207, f. 203v.

17. ACA, Cancelleria, Registre 207, f. 198v.

necessitat, i una mesura imprescindible per a la consolidació de la vila com a centre comarcal i, fins i tot, regional. Aquesta mesura tenia també un suport fiscal, ja que l'ús d'aquest pont estava gravat amb una petita imposició, la qual servia de finançament de les despeses que calia fer-hi. Concretament, el document dóna llicència a la vila per a cobrar a qualsevol «bèstia d'albarda», en terminologia del document, que fera ús del pont, un «òbol». Tot i que aquesta era una quantitat mínima, potser s'esperava un trànsit intens i que, per tant, la suma global de la taxa fóra una quantitat significativa per tal de contribuir a les despeses de construcció.

Jaume II signà un altre privilegi interessant amb una concessió a la vila de Gandia el desembre de 1320.¹⁸ El rei hi augmentava les competències del justícia de Gandia i li atorgava poder per a resoldre qualsevol causa —de caire civil cal deduir— el valor de la qual no fóra superior als trenta sous. Es justificava la donació per a estalviar despeses innecessàries als litigants —que d'una altra manera haurien d'acudir a una instància superior, a la ciutat de València—, però potser la finalitat era també una altra: en un privilegi complementari signat un parell de dies després es limitaren els drets que podia cobrar el justícia local per fer la seua tasca, mai més dels que cobrava el de la ciutat de València. Ens trobem davant d'un altra via de finançament per a la vila de Gandia? Sembla que sí: Jaume II estava decidit a enfortir i consolidar-la, no només mitjançant més independència judicial, sinó també gràcies a noves vies d'entrada de diners.

La senyorialització

Jaume II convertí la vila reial de Gandia en cap d'un senyoriu. Si bé és cert que tècnicament Gandia havia estat anteriorment un «senyoriu», ja que Jaume I l'havia atorgada al seu fill Pere el 1274, la veritat és que aquella pèrdua de

18. ACA, Cancelleria, Registre 219, f. 163r.

la condició de reialenc havia estat molt breu, perquè tornà al patrimoni reial dos anys després, en heretar Pere II la corona, i no havia estat decisiva per a la història posterior de la ciutat.

Seguint el mestre Chabàs, aquesta donació a l'infant Pere de Ribagorça fou el colofó de tota la política inversora i legislativa feta per Jaume II sobre el castell de Bairén i les seues terres, amb la vila de Gandia inclosa. El cercle quedava així tancat: el rei vol fer donacions profitoses al seu fill, tria un lloc ple de possibilitats, es preocupa de fornir-lo de tot allò necessari per a garantir-ne el creixement i la seguretat i, finalment, l'atorga al seu fill per tal que gaudisca dels fruits de la seua encertada política. Potser fou així. Però potser aquesta és una explicació massa forçada o simplista. El rei podia tenir altres motivacions per a dur endavant aquella política, com déiem adés, amb unes mires més altes i amb condicionants diguem-ne menys familiars i més geoestratègics. El sud del regne era la frontera d'un espai encara en estat embrionari com a territori cristià i era políticament inestable. La població cristiana era minoritària i la seua situació, feble. Una de les preocupacions dels governants havia de ser superar aquestes mancances i consolidar el nou territori. Però, amb tot i això, Chabàs no plantejà cap barbaritat; al cap i a la fi, com tots sabem, la monarquia feudal no distingia amb claredat estat i possessions patrimonials, i les motivacions podien ser perfectament compatibles.

El 6 de juny de 1323, Jaume II atorgà al seu fill fadristern, Pere de Ribagorça, el castell de Bairén i la vila de Gandia, amb certes alqueries incloses en el terme, com Beniopa, Benipeixcar, el Real i altres no anomenades explícitament.¹⁹ Cal explicar què significava aquesta donació en termes pràctics. En senyorialitzar-se una vila reial com Gandia, en realitat es creava una senyoria que podia contenir petites senyories en l'interior. La terra continuava sent propietat dels veïns cristians o musulmans; l'infant Pere no aconseguia drets sobre totes aquestes terres, sinó que en rebia la fiscalitat —terç de delme, monopolis, peita i altres impostos—, de què havia gaudit la corona fins aquell

19. ACA, Cancelleria, Registre 222, ff. 22v-23rv.

moment. El titular del senyoriu de Gandia no és l'amo de totes les seues terres sinó qui en té la jurisdicció i la capacitat de fiscalitzar-les.

En tot cas, aquest esdeveniment condicionà totalment la història de la vila i fou, a més a més, un fet molt destacat dins del procés de construcció d'un estat senyorial per a l'infant Pere d'Aragó.²⁰ Aquest procés començava en octubre del 1321, quan Jaume II autoritzava que l'almirall Bernat de Sarrià venguera a l'infant Pere els seus senyorijs situats a la Marina, amb la condició que es duguera a efecte si Sarrià moria sense descendència. Així succeí, i Pere de Ribagorça s'assegurà la possessió d'un bon grapat de castells i llocs, entre els quals cal destacar Polop, Callosa, Benidorm, Finestrat, Algar, Confrides, Tàrbena i Relleu, encara que ho faria plenament uns anys després, el 1335. Aquests territoris reberen el nom conjunt de «muntanyes d'en Sarrià» i amb les donacions i adquisicions posteriors rebudes per l'infant Pere constituïren una gran bloc territorial situat al sud del país. Uns mesos després, el 20 de maig de 1322, rebé el comtat de Ribagorça, en la divisòria entre Aragó i el Principat; a aquesta donació estava lligada també la Baronia d'Entença. Dos dies després, el 22 de maig, i amb la intenció d'augmentar les rendes del fill, Jaume atorgà una sèrie de possessions al regne de València: el castell de Gallinera, la vall d'Ebo, el castell i la vila de Pego, el castell de Pop, les valls de Laguar i Xaló, i Crevillent. Modificacions ulteriors farien que alguns d'aquests castells isqueren del seu domini. Així, el 1323, Pere renuncià al castell i la vila de Crevillent a canvi d'aconseguir Dénia, una de les viles més importants del sud del país. I, després d'una complexa negociació, inclosa la renúncia d'Hug Folch de Cardona als drets sobre el Comtat d'Empúries, Pere obtingué aquest important senyoriu català el 1325; a canvi de la seua renúncia hagué d'atorgar al noble català els llocs de Pego, Laguar i Xaló.

20. Sobre la formació del patrimoni de Pere de Ribagorça, J. CASTILLO: *Alfons el Vell...*

Com ja sabem, l'any 1323, Pere rebé de mans del seu pare el senyoriu sobre el castell de Bairén. Enfront d'altres cessions en les quals el prestigi del títol tenia un pes extraordinari —sense per això suposar que des del punt de vista de la renda no foren interessants—, fa l'efecte que la de la vila de Gandia i la seua fèrtil horta era una donació en principi més orientada a cobrir necessitats econòmiques. A la llarga, però, sobretot quan Alfons d'Aragó rebé l'herència de l'infant Pere el 1358, Gandia esdevingué el centre de les possessions i el lloc més habitual de residència de qui esdevingué el 1399 el seu primer duc. Aquesta concessió s'atorgà com a *apanage*, és a dir, com un territori que tornaria al patrimoni reial en cas que el propietari no tinguera hereus directes, la qual cosa succeí en la tercera generació. Els successius possessors del senyoriu de Gandia foren Pere de Ribagorça, Alfons el Vell i Alfons el Jove, que morí el 1424 sense descendència, els dos últims ja amb el títol ducal.

Així doncs, entre el 1322 i el 1325 es formà el nucli de les possessions de Pere de Ribagorça, fill de Jaume II: una sèrie de llocs i castells al sud del Regne de València, amb Dénia i Gandia com les viles més importants, i dos comtats dels de més arrelam en la tradició senyorial catalanoaragonesa, el de Ribagorça i el d'Empúries. Aquest darrer fou objecte d'una posterior negociació entre l'infant Pere i el seu germà Ramon Berenguer, resultat de la qual fou la permuta feta el gener de 1341 entre ambdós germans dels comtats de Prades i Empúries. Segons sembla, la donació del castell de Palma a favor de Pere de Ribagorça el febrer de 1341 té relació directa amb aquest afer. Pere el Cerimoniós desitjava que la permuta fóra justa per als dos protagonistes, cosins seus, i intervingué per a compensar qui havia estat relativament perjudicat. Cinc anys després, el mateix Pere IV atorgà a l'infant Pere tota la jurisdicció sobre el lloc de Palma i totes les terres, i sobre el terme del castell de Borró. El darrer increment del patrimoni de Pere de Ribagorça fou l'adquisició el 1356, ja a la darrereria de la seua vida pública, del castell de Guadalest, amb els castells i llocs de Calp i Asp, aleshores part del patrimoni reial. Amb aquest tracte s'arredoneix definitivament el seu domini territorial. Només dos anys després inicià la seua vida com a frare franciscà.

Gandia entrà a formar part del mapa senyorial de la Corona d'Aragó i ho va fer de la mà d'un personatge i una nissaga de les més principals en el regne. La història de la vila havia de ser diferent des d'aquell moment. El seu protagonisme en els esdeveniments històrics del regne restà ja marcat pel caràcter de vila senyorial, d'un senyoriu reial al llarg dels segles XIV i XV i d'un senyoriu lligat a una de les famílies més influents arreu d'Europa a partir de la darreria del segle XV.

* * *

Jaume II fou, per tant, un rei cabdal en la història de la nostra ciutat, en la mesura que posà els fonaments de la vila com a cap de la comarca i com un dels centres econòmics i socials del sud del regne. Però ho fou també perquè en marcà el destí com a vila de senyoriu en atorgar-la al seu fill fadrister Pere de Ribagorça el 1323. El ducat d'Alfons el Vell, des del 1399; l'adquisició d'aquest pels Borja el 1485; la presència com a senyors de la vila de personatges centrals en la història de les corones d'Aragó i de Castella, com el mateix Alfons d'Aragó, el príncep Carles de Viana o sant Francesc de Borja; la creació d'una cort amb una vitalitat cultural extraordinària, amb escriptors com Pere March, el seu fill Ausiàs o Joan Martorell; tot això només pot explicar-se per una decisió presa molt abans: la donació de Jaume II d'aquest territori com a senyoriu.

I cal potser anar més enrere. Si Gandia no haguera estat afavorida per una sèrie de concessions i privilegis per tal d'empentar-la i convertir-la en una vila important i puixant en el començament del segle XIV, potser mai no hauria estat atractiva per a un personatge reial ni, anys després, per a la família d'un papa. La fira, el pont sobre el Serpis, la preocupació per donar vida a la marjal, els nous i forts murs... Potser d'una manera inconscient, potser amb l'objectiu d'afavorir el seu fill, potser en funció de les necessitats i les urgències del seu temps, el cas és que el futur de la vila de Gandia va restar clarament condicionat per les decisions i la política de Jaume II. Set segles

després, podem mirar enrere amb esperit crític, amb perspectiva suficient i, com comentava al principi, ajustant la mirada a la importància real dels fets. Jaume II fou determinant per a la història de la nostra vila perquè les seues decisions expliquen bona part del seu esdevenidor.

Bibliografia

- ALONSO, Jesús E. (1998): *Història de la Safor*. Simat de la Valldigna: Edicions La Xara.
- APARISI ROMERO, Frederic (2010): «Fundar una vila, colonitzar un territori. Gandia 1239-1323», en premsa.
- Bairén i els castells de la Safor*. Gandia: Casa d'oficis del Castell de Bairén, 1996.
- BAZZANA, André i GUICHARD, Pierre (1986): «Estructures de poblament i organització de l'espai», *Ullal*, núm. 11 (primavera), pàgs.44-50.
- CAMARENA MAHIQUES, José (1984): *La Safor del segle VIII al XVII*. Gandia: Instituto Duque Real Alonso el Viejo.
- CASTILLO SAINZ, Jaume (1999): *Alfons el Vell. Duc Reial de Gandia*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- (1997): *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- CHABÀS, Roc: *El Archivo*, Any 1, núm. 39, 27 de gener de 1887, pàgs. 305 i ss.; núm. 40, 3 de febrer de 1887, pàgs. 313 i ss.; núm. 44, 3 de març de 1887, pàgs. 345 i ss.; núm. 45, 10 de març de 1887, pàgs. 353 i ss.; núm. 46, 17 de març de 1887, pàgs. 361 i ss.
- DEL ESTAL, José Manuel (2009): *Itinerario de Jaime II de Aragón, (1291-1327)*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico» (CSIC).
- FURIÓ, Antoni (1995): *Història del País Valencià*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- GARCIA FRASQUET, Gabriel (1995): «Roc Chabàs i la història de Gandia», *Aguaites*, núm. 11, pàgs. 59-62.

- GARCIA OLIVER, Ferran (1983): «De la conquesta als Borja», en *El Llibre de la Safor*. Gandia.
- (1987): *El llibre de establiments de Gandia*. Gandia: Ajuntament de Gandia.
- (1991): *Terra de feudals. El País Valencià en la tardor de l'Edat Mitjana*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1997): “La creació de les senyories en una societat feudal de frontera: el Regne de València (segles XIII-XIV)”, *Revista d'Història Medieval*, núm. 8, pàgs. 79-108.
- (2007): «El mercado local en las pequeñas villas de la Corona de Aragón antes de la crisis bajo-medieval (siglos XI-XIV)», *Edad media. Revista de Historia*, núm. 8, pàgs. 183-202.
- HINOJOSA MONTALVO, José (1994): «El Reino de Valencia, frontera marítima entre Aragón y Granada». En Segura Artero, Pedro (coord.): *Actas del Congreso la Frontera Oriental Nazarí como Sujeto Histórico (s. XIII- I)*. Lorca-Vera, 22 a 24 de noviembre de 1994. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, pàgs. 409-434.
- (1996-1997): «Las fronteras del reino de Valencia en tiempos de Jaime II», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 11, pàgs. 213-228.
- (2006): *Jaime II y el esplendor de la Corona de Aragón*. Donostia-San Sebastián: Nerea.
- PASTOR ZAPATA, José Luis (1992): Gandia en la Baixa Edat Mitjana: la vila i el senyoriu dels Borja. Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- ROSELLÓ, Vicenç M^a (1987): «Villas planificadas medievales del País Valenciano», *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, núm. 7, pàgs. 509-525.
- TORRÓ ABAD, Josep (1988-1989): «El problema del hábitat fortificado en el sur del Reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304)», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, num. 7, pàgs. 53-81.
- (2010): «Tierras ganadas. Aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano». En

KIRCHNER, Helena (ed.): *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: Aarchaeopress, pàgs.157-173.